

№ 33 (2023) С. 100–105
National Academy of Fine Arts and Architecture
Collection of Scholarly Works
«Ukrainian Academy of Art»
ISSN 2411–3034
Website: <http://naoma-science.kiev.ua>

УДК [7 + 7.012'06] : [316.7 : 004.946]
ORCID ID: 0000-0001-9608-5130
DOI <https://doi.org/10.32782/2411-3034-2023-33-12>

Анна Білик

кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри дизайну
Херсонський національний технічний університет
bilykanna93@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ СКУЛЬПТУРИ

Анотація. У статті простежуються характерні ознаки сучасної скульптури. Експерименти, що відбуваються в образотворчому мистецтві, не оминули і скульптуру. Трансформації в мистецтві пов'язані не тільки з економічними й технічними нововведеннями, скільки зі зміною пріоритетів, ідей, філософії. Часто реалізація певної ідеї вимагає від скульптора застосування нових матеріалів, технологій. Зазначається, що сучасна скульптура не обмежена в матеріалах. Ними можуть бути папір, сміття, рослини, латекс, тканина тощо.

Метою публікації є аналіз особливостей сучасної скульптури, розкриття її феномену як явища культури.

Методами дослідження є історичний, структурно-функціональний, феноменологічний. Звернено увагу на теоретичні праці Гегеля щодо трактування ним класичної скульптури. Наведено пояснення причин невдоволення містян сучасною скульптурою, тоді як традиційна скульптура, розташована на одному місці упродовж століть, не викликає бажання демонтувати її. У публікації проаналізовано проєкт Крістін Борланд (Christine Borland) «L'Homme Double» («Двомісний номер») (1997), який є наочною ілюстрацією актуальності і концептуальності сучасної скульптури. Також порушені питання комунікації, діалогу художника з публікою. Акцентовано увагу на творчість провідних митців сучасності: Джеффа Кунса (Jeff Koons), Армана (Arman), Артура Бордало (Artur Bordalo), Ай Вейвея (Ai Weiwei), Луїзи Буржуа (Louise Bourgeois).

У висновках підкреслюється, що особливістю сучасної скульптури є комунікативність, гігантизм та масштабність, широке застосування нових нетрадиційних матеріалів, тиражування, гумор.

Ключові слова: сучасна скульптура, нетрадиційні матеріали, художник, інсталяція, музей сучасного мистецтва.

Anna Bilyk

PhD in Art, Associate Professor,
Head of the Department of Design
Kherson National Technical University
bilykanna93@ukr.net

CHARACTERISTICS OF MODERN SCULPTURE

Abstract. The author studies the characteristic features of modern sculpture. The experiments taking place in visual arts also can be found in sculpture. Not only is art changing because of the economic and technological innovations, but also due to changes in worldviews, priorities, ideas and philosophy. Implementation of a certain idea often requires utilizing new materials and technologies. Modern sculpture is not limited to conventional materials. It can be paper, garbage, plants, latex, fabric, etc.

Purpose. *The purpose of the article is to highlight the features of modern sculpture, to show the cultural phenomenon of sculpture.*

Methods. *The author uses research methods: historical, structural-functional, phenomenological. The researcher analyses theoretical works by Hegel, where he interprets classical sculpture. The author explains the reasons for citizens' dissatisfaction with modern sculpture whereas traditional sculpture does not make one want to dismantle it. The article contains an analysis of Christine Borland's project "L'Homme Double" (1997). The article raises the issue of communication between modern sculpture and the audience, the artist's dialogue with the public. The author turns to the works of leading contemporary artists: Jeff Koons, Armand, Arthur Bordalo, Ai Weiwei, Louise Bourgeois. The author analyses the iconic works of artists.*

Results. *The conclusion focuses on the main features of modern sculpture, which are communication, gigantism and scale, wide use of new materials, replication, humour.*

Key words: *modern sculpture, unconventional materials, artist, installation, museum of modern art.*

Постановка проблеми. Образотворче мистецтво дуже швидко реагує на актуальні проблеми сьогодення. На відміну від інших видів мистецтва, воно схильне до експериментів, новаторства у формі та змісті. Особливо помітними ці зміни стають в умовах активізації соціокультурних і політичних процесів. Суттєві естетичні зрушення в образотворчому мистецтві спостерігаємо з 1960-х рр. ХХ ст., які тривають дотепер. Слід зазначити, що обсяг наукових розвідок, присвячених сучасній скульптурі, суттєво поступається дослідженням живопису. Втім, останнім часом інтерес до пластичного мистецтва значно зростає. Широке представництво на міжнародних художніх виставках, зокрема, на Венеціанській бієнале, свідчить про популярність такого виду образотворчого мистецтва. Отже, логіка викладу матеріалу скерована прагненням проаналізувати сутність сучасної скульптури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед нечисленних публікацій, дотичних до нашої теми, варто назвати наукові розвідки Оксани Чепелик, Марини Протас, Ганни Кузьмінової, Василя Одрехівського, Алли Гоцалюк, Анастасії Гончаренко. Особливої уваги заслуговують публікації, які розкривають феномен української скульптури кінця ХХ–ХХІ ст. Йдеться про наукові праці Марини Протас, Людмили Лисенко, Лесі Турчак та інших.

В окресленій проблематиці доцільно звернути увагу на розвідки зарубіжних дослідників, присвячені сучасній скульптурі. Зокрема, тема використання нових матеріалів і технологій у скульптурі ХХІ ст. порушена в таких публікаціях Гордона Альта (Alt Gordon), як «The Resurgence of the Figure and Its Importance in 21st Century Sculpture» («Відродження фігури та її значення у скульптурі ХХІ століття»), «The Fourth Plinth: Dynamic Installations in Trafalgar Square» («Четвертий цоколь: динамічні інсталяції на Трафальгарській площі») та інших.

Жак Скотт у монографіях «Textile perspectives in mixed-media sculpture» («Текстильні перспективи в скульптурі змішаної техніки») та «Language of Mixed-Media Sculpture» («Мова скульптури змішаної техніки») приділяє увагу використанню нетрадиційних матеріалів у сучасній скульптурі, акцентуючи увагу на її новаторстві. Темі концептуальності й застосування нових матеріалів присвячено розділи наукового дослідження Уоррен Ендрю Рейлі «An analysis of traditional and digital methods for producing three dimensional artworks» («Аналіз традиційних і цифрових методів створення тривимірних творів мистецтва»). Окрім названих праць, важливим також є аналіз публікацій таких зарубіжних арткритиків, як Еммі Брокс (Emma Brookes), Робін Салмон (Robin Salmon), Джулії Паччарді (Giulia Pacciardi) та інші.

Однак, досі критерії аналізу сучасної скульптури у мистецтвознавстві відсутні, це пояснюється передусім тим, що таке явище культури недостатньо вивчене і потребує переосмислення.

Метою даної публікації є виокремлення особливостей сучасної скульптури, розкриття її унікальності як явища культури.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні сучасна скульптура є невід'ємною складовою міського простору. Втім, не завжди її сприймають мешканці міста, часто залишаючи негативні коментарі в соціальних мережах. В основному, не до вподоби нові матеріали, зміст тощо. Річ у тім, що часто сучасну скульптуру розміщують поруч або неподалік від традиційної скульптури, у таких випадках порівняння ще більше посилюється. Класична скульптура, на думку Гегеля, є «ідеалізованим образом людей», «...скульптура більше, ніж будь-яке інше мистецтво, завжди вказує на Ідеал» [1]. Він вважає, що скульптура не може зобразити суб'єктивне внутрішнє життя і передати глибину почуттів та пристрастей. Отже, класична скульптура являє собою «...об'єктивний дух, занурений у себе,

без будь-якого внутрішнього суб'єктивного життя» [1]. Тому її розміщення на одному місці упродовж століть не викликає роздратування і бажання містян демонтувати її. Так, у 1997 році Крістін Борланд (Christine Borland) представила проєкт «L'Homme Double». Художниця звернулася до 6 скульпторів-академістів з проханням зробити портретний бюст нацистського злочинця Йозефа Менгле. Митцям було розіслано його чорно-білі портретні фотографії та короткий опис зовнішності. Лікар Йозеф Менгеле відомий своїми експериментами над жертвами концтаборів в ім'я науки. Втім, у результаті ми не побачили портрет злочинця, його індивідуальності [2]. У такий спосіб художниця показала конфлікт академічного й сучасного мистецтва, що полягає передусім у принципах і підходах щодо твору мистецтва. Цей проєкт є наочною ілюстрацією своєчасності, актуальності та концептуальності сучасної скульптури.

Часто традиційна скульптура у міському середовищі створює навколо себе особливий простір, де призначають зустрічі, організовують різні культурні і суспільно-політичні заходи. Так, непрямій комунікації класичної й традиційної скульптури протистоїть пряма комунікація сучасної скульптури. Популярними, наприклад, стали скульптури на лаві, де можна сісти поруч з культурним героєм, літературним персонажем або відомою особою. Так створюється єдиний культурний простір, де можна не лише відпочити, але й сфотографуватися. Такий тип скульптур особливою популярний серед туристів. Наприклад, у 1999 р. у центрі Одеси встановлено пам'ятник стільцю роботи майстра Гамбса, «герою» роману І. Льфа й Є. Петрова «12 стільців»; до цієї роботи скульптора Михайла Рєви досі прикута увага приїжджих. Не позбавлена сучасна скульптура і гумору. Скажімо, гумористичні роботи Тома Францена (Tom Frantzen) «Де Ваарткапоен» (De Vaartkaroen), «Хет Зіннеке» (Het Zinneke) (1999), «Мадам Шапо» («Madame Chapeau») (2000) у Брюсселі та інші.

Німецький філософ Гегель так висловився про класичну скульптуру: «Форма, яка є предметом скульптури, фактично залишається лише однією із абстрактних аспектів конкретного людського тіла, формам бракує різноманіття певних кольорів і рухів. Проте, це не випадковий недолік, а обмеження матеріалу та способу зображення, яке накладає сама концепція мистецтва» [1]. Слід зазначити, що сучасна скульптура не обмежена у матеріалах. Ними можуть бути папір, сміття, рослини,

латекс, тканина тощо. Найвідоміші й найдороччі роботи одного з успішних американських скульпторів Джеффа Кунса (Jeff Koons) створені з нержавіючої сталі: серія «Кролик» (1986) та «Собака – повітряна куля» (1994). Різні версії цієї роботи виконані між 1994 і 2000 роками. У 2013 році «Собака – повітряна куля» помаранчевого кольору була продана на аукціоні Christie's у Нью-Йорку за 58,4 мільйона доларів, ставши найдороччим твором мистецтва сучасного художника за 5 років. У 2019 році Кунс побив власний рекорд, продавши серію «Кролик» з нержавіючої сталі за 91,1 мільйона доларів на іншому аукціоні Christie's [3]. Слушне висловлювання Гордона Альта про те, що «...скульптура стала більше перейматися тим, щоб бути яскравою, блискучою, галасливою» [4 с. 13]. Інша широко відома його скульптура «Щеня» представляє «квітковий» проєкт заввишки понад 12 метрів. Скульптура тер'єра складається з 60 тисяч квітучих рослин, серед яких чорнобривці, бегонії, лобелії. Президент Public Art Fund Сьюзен Фрідман (Susan Friedman) назвала «Щеня» Джеффа Кунса однією з найвизначніших робіт ХХ століття [5]. Скульптори часто епатують, застосовуючи неймовірні матеріали. Гордон Альт обґрунтовує використання у ранніх роботах скульптора Марка Куїнна крові, харчових продуктів, рослинного матеріалу і ДНК. Справа в тому, що англійський скульптор досліджував низку ідей, особливо щодо людського тіла, навколишнього середовища, генетики та ідентичності [6].

Вторинна сировина стала використовуватися серед митців ХХ ст., а в ХХІ ст., у зв'язку з загостренням екологічної теми, набула широкої популярності. Ще у 1960-х роках Арман втілює своє бачення проблем тогочасного суспільства у серії робіт «Накопичення», використовуючи нагромадження ідентичних, миттєво впізнаваних побутових предметів масового виробництва, будь-то телефонні апарати, музичні інструменти, пензлі, меблі, ляльки тощо. Кожна річ скульптури з однакитного непотребу втрачає у такий спосіб свою унікальність, акцентуючи увагу на марнотратстві суспільства.

Арман був першим сучасним художником, який отримав замовлення від автомобільної компанії Renault. Така співпраця призвела до серії робіт з використанням автомобільних деталей, які Арман виставив на Всесвітній виставці 1970 року в Осаці (Японія). В 1982 році художник презентував скульптуру, що являє

собою бетонну колону з 60 автомобілів під назвою «Довгострокове паркування» у Музеї Картьє у Жуї-ан-Жоза [7]. Над цією роботою митець працював сім років. Ще більш вражаючою та масштабною є скульптура «Надія на мир» у Бейруті, виконана на замовлення лідера Лівану Рафіка Харірі [8]. Його творіння складається з військових машин і танків, де стволи, спрямовані вгору, стирчать крізь бетон.

Заслугують на увагу скульптури тварин, виконані з вуличного сміття португальським художником Артуром Бордало [9]. Своїми ефектними й візуально привабливими роботами, незважаючи на матеріал, митець говорить про екологічну проблему мовою мистецтва. Про серію «Big Trash Animals» («Великі тварини з сміття»), порушуючи питання забруднення та його впливу на планету, художник зазначає, що його твори мають повернути увагу до проблеми відходів виробництва, матеріалів, які не використовуються повторно [9]. Серію «Big Trash Animals» можна трактувати як концептуальні акценти, розміщені переважно у міському середовищі. «Ідея полягає в тому, щоб зобразити саму природу, в даному випадку тварин, з руйнівних для них матеріалів. Ці роботи побудовані з використаних матеріалів: більшість з них знайдено на пустирях, покинутих фабриках або випадково, а деякі отримані від компаній, які проходять процес переробки. Пошкоджені бампери, обгорілі сміттєві баки, шини та техніка – це лише деякі об'єкти, які можна ідентифікувати, якщо вдатися до деталей» [9]. Сам митець позиціонує себе художником і активістом [9].

Відомі скульптори минулого передусім дбали про неповторність своїх творінь. Сучасні скульптори навпаки активно тиражують власні роботи. Згадувана вище «Собака – повітряна куля» Джеффа Кунса упродовж 1994–2000 рр. зберігала форму, але змінювала колір, вона є синьою, пурпурною, помаранчевою, жовтою.

Музеї сучасного мистецтва також не вимагають від автора унікальності твору мистецтва. Наприклад, робота «Маман» («Maman») Луїзи Буржуа, створена з нержавіючої сталі у 1999 р. і виставлена вперше у художній галереї Tate Modern в Лондоні. Після оригінальної скульптури авторкою зроблено шість відливок, але вже бронзових «Маман», що знаходяться у Національній галереї Канади, в Музеї Гуггенхайма в Більбао (Іспанія), у Художньому музеї Морі, що розташований у Токіо (Японія), у Музеї мистецтв Samsung (Південна Корея), у Музеї американського мистецтва

Crystal Bridges у Бентонвіллі, штат Арканзас (США), у Національній конференц-центрі Катару. Критики, глядачі передусім говорять про «Маман» як про гігантську скульптуру. Це не безпідставно, адже вона заввишки майже 9 метрів. Її називають однією з найамбітніших у серії скульптур Луїзи Буржуа [10]. Отже, для сучасної скульптури характерним є гігантизм і масштабність. Український мистецтвознавець Василь Одрехівський зауважує, що гігантське стає нашим навколишнім середовищем, поглинаючи нас, як природа [11, с. 204].

У творчому доробку китайського митця Ай Вейвє є п'ятнадцять подібних скульптур з однаковою назвою «Дерево», що представляють різні цикли життя: народження, зрілість, занепад, смерть та відродження. У 2010 р. скульптор створює під такою ж назвою скульптуру «Дерево». Робота зроблена із сухих мертвих гілок, коренів і стовбурів різних порід дерев з усього гірського південного регіону Китаю.

У сучасній скульптурі матеріалом можуть слугувати і готові речі. Так, у скульптурах китайського митця Ай Вейвє «Назавжди» (2003), «Forever Bicycles» («Велосипеди назавжди») (2017), «Нескінченні велосипеди» (2018) матеріалом є велосипеди. Роботи вирізняються композицією та кількістю використаних велосипедів. Наприклад, у роботі «Назавжди» використано 42 велосипеди, а в скульптурі «Forever Bicycles» 1300 одиниць. Різняться проекти і концептуально. Назва «Forever Bicycles» вказує на бренд Forever (Yongjiu), чий велосипеди були дуже популярними у Китаї. Художник говорить про заміщення старого транспорту автомобілями. З одного боку, стає зручно і комфортно, а з іншого – скульптура акцентує увагу на питаннях екології. Отже, сучасна скульптура дуже швидко реагує на злободенні проблеми. І творчість Ай Вейвє, одного з найактуальніших представників пластичного мистецтва, є тому підтвердженням. Художник небайдужий до політичних, соціальних, екологічних проблем, які часто відображені в його творах. Він є не ілюстратором сучасного життя суспільства, а філософом-мислителем нашого часу. Трагедія мігрантів добре відома художникові з середини, адже він сам є біженцем. «Немає кризи біженців, а лише людська криза... Маючи справу з біженцями, ми втратили наші основні цінності», – це висловлювання Ай Вейвє цитується багатьма виданнями й Інтернет ресурсами [12].

Тема біженців представлена у творі «Закон подорожі»; перед нами 70-метровий чорний

гумовий човен, наповнений безликими чоловіками, жінками та дітьми-біженцями. Це наштовхує на філософські роздуми: «...ніби кожен із них був одним із нас» [13], акцентування уваги на монументальному масштабі гуманітарної кризи. «Цим радикальним жестом реконструкції відчайдушного акту важкого становища як антиприкраси людства, що занепадає, Ай Вейвей віддає данину людській трагедії сучасності, а також вічному прагненню людства до дому. <...> ... це заклик до дії та засудження неuczтва та сліпоти політичної влади та громадськості» [12]. Російсько-українська війна знову актуалізувала цю тему. Його скульптура виготовлена з гуми тієї ж компанії, яка виробляє ненадійні плавзасоби, якими користуються біженці, що перетинають Середземне море. Роботу спочатку було виставлено в Національному музеї Праги у Чехії, але згодом (у 2018 р.) її було репрезентовано на 21-й Сіднейській бієнале. Виставка «Закон подорожі» — багатошарове, епічне висловлювання Ай Вейвей про людський стан — виражені художником співпереживання та душевна тривога перед обличчям безперервного, неконтрольованого руйнування та різанини [12]. Деякі журналісти називали дану роботу інсталяцією. У сучасному мистецтві, де межі між мистецькими практиками стерті, іноді дійсно важко відмежувати скульптуру від інсталяції. Особливо, якщо оцінку твору сучасного мистецтва дають не фахівці. Варто зауважити, що авторський задум легше передати в інсталяції, аніж у скульптурі. Тому

твори, що порушують якусь філософську проблему часто називають інсталяцією, вважаючи, що засобів скульптури недостатньо для розкриття ідеї.

Головні висновки. Звертаючись до творчості провідних митців — Джеффа Кунса, Армана, Артура Бордало, Ай Вейвей, Луїзи Буржуа, — котрі визначили розвиток сучасної скульптури, можна засвідчити, що їхня творчість наочно ілюструє подальший напрям сучасного художнього процесу. Варто констатувати, що особливістю нинішньої скульптури є широке застосування нових матеріалів, окрім традиційних, митці використовують пластик, плівку, гуму, тканину, папір тощо. Екологічна проблема знайшла відображення у численних скульптурах, виготовлених із вторинної сировини. Сучасна культура тяжіє до багаторівневих аспектів комунікацій, і скульптура не є винятком. Вона активізує комунікативні потреби і здібності глядача; дивує, провокує, викликає роздуми, залучає широку аудиторію до осмислення проблем сьогодення. Концептуальність сучасної скульптури є ефективним засобом актуалізації діалогічності, де публіка стає співучасником художнього процесу. Якщо цінність традиційної скульптури в унікальності, неповторності, то для сучасної скульптури це не є критерієм оцінки. Сучасні скульптори активно тиражують свої творіння, просуваючи ідею в серіях робіт. Однією з характерних ознак сучасної скульптури є гігантизм та масштабність. Не позбавлена вона також грайливості і гумору.

Список використаних джерел

1. Hegel's Lectures on Aesthetics. Part 3 Sculpture. URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/ae/part3-section2.htm> (дата звернення: 04.01.2023.).
2. Borland Christine. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Christine_Borland (дата звернення: 20.01.2023).
3. Stanska Z. Jeff Koons and His Balloon Dogs. *Daily Art magazine*. 2023. 23 March. URL: <https://www.dailyartmagazine.com/jeff-koons-balloon-dog/> (дата звернення: 09.01.2023).
4. Alt Gordon. The Resurgence of the Figure and Its Importance in 21st Century Sculpture. *Sculpture Review*. 2019. Vol. 68. № 2. P. 9–21. URL: <https://doi.org/10.1177/0747528419874021> (дата звернення: 15.01.2023).
5. Shaila K. Dewan. No Walking, Just Watering for This Puppy. *The New York Times*. 2000. 6 Jun. URL: <https://www.nytimes.com/2000/06/06/nyregion/no-walking-just-watering-for-this-puppy.html> (дата звернення: 04.02.2023).
6. Alt Gordon. The Fourth Plinth: Dynamic Installations in Trafalgar Square. *Sculpture Review*. 2022. Vol. 71. № 2. P. 8–19. URL: <https://doi.org/10.1177/07475284221110305> (дата звернення: 16.02.2023).
7. Arman. URL: <http://www.visual-arts-cork.com/sculpture/arman.htm>. (дата звернення: 17.01.2023).
8. Arman Fernande. *Boon gallery*. URL: <https://www.boongallery.com/artist/237395/fernandez-arman>. (дата звернення: 03.02.2023).
9. Bordalo II — The man behind Trash Animals. *The New York Times*. 2000. 6 Jun. URL: <https://www.nytimes.com/2000/06/06/nyregion/no-walking-just-watering-for-this-puppy.html> (дата звернення: 07.02.2023).

10. Maman. *Guggenheim Museum Bilbao*. URL: <https://www.guggenheim-bilbao.eus/en/the-collection/works/maman> (дата звернення: 17.01.2023).
11. Одріховський В. Гігантський, монументальний, величний: термінологічний аспект сучасної скульптури. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2015. Вип. 27. С. 202–213.
12. Ai Weiwei. Law of the Journey. *ARTPIL*. URL: <https://artpil.com/news/law-of-the-journey-ai-weiwei/>. (дата звернення: 06.02.2023).
13. Pacciardi Giulia. The Law of the Journey, the giant installation by Ai Weiwei in defense of refugees. *Collater.al*. URL: <https://www.collater.al/en/the-law-of-the-journey-installation-ai-weiwei/> (дата звернення: 09.02.2023).

References

1. Hegel's Lectures on Aesthetics. Part 3 Sculpture. URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/ae/part3-section2.htm> [in English].
2. Borland Christine. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Christine_Borland [in English].
3. Stanska, Zuzanna (2023, March 23). Jeff Koons and His Balloon Dogs. *Daily Art magazine*. URL: <https://www.dailyartmagazine.com/jeff-koons-balloon-dog/> [in English].
4. Alt Gordon (2019). The Resurgence of the Figure and Its Importance in 21st Century Sculpture. *Sculpture Review*, 68. 2, 9–21. URL: <https://doi.org/10.1177/0747528419874021> [in English].
5. Shaila K., Dewan (2000, Jun. 6). No Walking, Just Watering for This Puppy. *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2000/06/06/nyregion/no-walking-just-watering-for-this-puppy.html> [in English].
6. Alt Gordon (2022). The Fourth Plinth: Dynamic Installations in Trafalgar Square. *Sculpture Review*, 71. 2, 8–19. URL: <https://doi.org/10.1177/07475284221110305> [in English].
7. Arman. URL: <http://www.visual-arts-cork.com/sculpture/arman.htm> [in English].
8. Arman Fernande. *Boon gallery*. URL: <https://www.boongallery.com/artist/237395/fernandez-arman> [in English].
9. Bordalo II – The man behind Trash Animals (2000, Jun, 6). *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2000/06/06/nyregion/no-walking-just-watering-for-this-puppy.html> [in English].
10. Maman. *Guggenheim Museum Bilbao*. URL: <https://www.guggenheim-bilbao.eus/en/the-collection/works/maman> [in English].
11. Odrihovskiyi, V. (2015). Hihantskyi, monumentalnyi, velychnyi: terminolohichnyi aspekt suchasnoi skulptury [Gigantic, monumental, majestic: as a progressive series of sculpture peculiarities]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv* [Bulletin of the Lviv National Academy of Arts], 27, Lviv, 202–213 [in Ukrainian].
12. Ai Weiwei. Law of the Journey. *ARTPIL*. URL: <https://artpil.com/news/law-of-the-journey-ai-weiwei/> [in English].
13. Pacciardi, Giulia. The Law of the Journey, the giant installation by Ai Weiwei in defense of refugees. *Collater.al*. URL: <https://www.collater.al/en/the-law-of-the-journey-installation-ai-weiwei/> [in English].

Подано до редакції 21.03.2023